

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОГРАННЧІ СТЕПУ І ЛІСОСТЕПУ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КІРОВОГРАДЩИНИ)

Н.М. БОКІЙ, І.А. КОЗИР

Однією з найскладніших і проблемних в археології ранньозалізного віку України є черняхівська культура. Парадоксальний випадок, - адже це одна з найбільш забезпечених різноманітними джерелами культур цього часу на території Південно-Східної Європи.

Черняхівську культуру відкрив на початку ХХ ст. (1900-1901 р.р.) В.В.Хвойко [1,172-190]. Вона набула поширення в межах лісостепової частини України (по обидва боки Дніпра), правобережного степового Причорномор'я і Подунав'я, а також в Молдові, Трансільванії (Румунії), південно-східній Польщі [2,300]. В означеному ареалі відомо близько 3,5 тисяч пам'яток, в переважній більшості поселень, зафіксованих лише за підйомним матеріалом. Дослідженнями були охоплені всього 9,4% пам'яток – 200 поселень і 120 могильників (понад 7 тис. поховань) [3,25].

Формування і розквіт черняхівської культури припадають на складний і тривожний період в Північному Причорномор'ї – велике переселення народів. Це обумовило одну з найважливіших проблем в черняхівській культурі – її походження і етнічні компоненти. З цього питання в науці вже

багато років триває дискусія. При цьому висловлюються полярні точки зору.

Зрозуміло, що охоплюючи значну територію, черняхівська культура об'єктивно не може являти собою моноетнічної спільності. Адже ще з доби бронзи в межах сучасної України почали формуватися великі етнічні масиви: в степовому Причорномор'ї – іранський, в Подністров'ї – фракійський, на Правобережжі – слов'янський, на Лівобережжі – фінно-угорський [4,360-361]. В ході історичного розвитку масиви ці, зрозуміло, трансформувалися, не зникаючи. Тому закономірно, що в ході згаданих дискусій визначилися думки щодо основних складових (чи основних регіонів) черняхівської культури: межиріччя Дніпра і Дністра – слов'яни, Подністров'я та нижнє Подунав'я – фракійці, степове Північне Причорномор'я – іранці (пізні скіфи і сармати) [5, 73-77]. Це місцева основа черняхівської культури як такої. Відмінності між ними простежуються в ряді елементів матеріальної культури, зокрема в житлобудівництві, поховальному обряді, кераміці, рисах, які обґрунтовано вважаються в археології найбільш стійкими, навіть консервативними [6, 15-23].

Але був і зовнішній чинник – згадане велике переселення народів. Воно було започатковане готами, що з берегів Балтики в III ст. н.е., перейшовши Повіслення, з'явилися у Північному Причорномор'ї. Готське, а за ним і гунське вторгнення докорінно вплинули на загальну ситуацію в південно-східній Європі.

Впродовж всього XX ст., з часу її відкриття висловлювалися різні думки стосовно етнічної приналежності черняхівської культури. В.В. Хвойко пов'язував її із слов'янськими племенами Подніпров'я, зокрема з зарубинецькою культурою [1,172-190;7,72]. Але тоді ж, на початку XX ст. німецький дослідник П. Райнеке одним з перших висловив думку про зв'язок черняхівських старожитностей з германськими племенами і в першу чергу з готами [8,6]. З часом бачення етнічної інтерпретації культури дослідниками ставало все більш категоричним, при цьому навіть змінювалися їх наукові позиції.

Сьогодні серед фахівців немає розбіжностей стосовно того, що черняхівська культура являє собою поліетнічне утворення. А в залежності від оцінок її компонентів погляди дослідників оформилися в наступні гіпотези: а) черняхівська культура – це культура східнослов'янських племен (М.Ю. Брайчевський, Є.В. Махно, Е.А. Симонович); б) це культура германських (готських) племен (М.І. Артамонов, Ю.В. Кухаренко, Б.В. Магомедов); в) це культура, яка об'єднувала різноетнічні племена – слов'янські, фракійські, іранські, германські (П.М. Третьяков, В.Д. Баран, І.С. Винокур) [8, 6-8].

Надзвичайне поширення черняхівської культури на всій території України і за її межами, яскравий характер її старожитностей, морфологічні

особливості роблять культуру явищем унікальним. Водночас за всієї її багатоетнічності уявляється виправданим і необхідним визначення основної території її формування. На думку І.С. Винокура, таким первинним осередком слід вважати межиріччя Дніпра і Дністра як „основу черняхівського історико-культурного масиву” [8, 288].

Як і ряд інших регіонів, Центральна Україна, зокрема Кіровоградщина, багата на черняхівські пам'ятки. Область лежить в двох кліматичних зонах – степу і лісостепу, межа між якими проходить приблизно по лінії Вільшанка-Кіровоград-Знам'янка-Онуфріївка. Археологічними дослідженнями, в основному, розвідками були охоплені фактично лише лісостепові райони області. В другій половині минулого століття їх здійснили вчені Києва, Москви, а також науковці Черкащини: Є.В. Махно, О.І. Тереножкін, Е.О. Симонович, П.В. Харлампович, В.О. Стефанович, Г.Ю. Храбан та ін. [9, 34-36, 55-56].

Сьогодні в області відомо близько 100 черняхівських пам'яток, з яких понад 80 поселень, 13 могильників і 3 скарби. Найбільша кількість пам'яток виявлена в Новомиргородському районі – 34 (25 поселень, 13 могильників і 3 скарби), Новоархангельському – 13 (12 поселень, 1 могильник), Гайворонському – 10 (9 поселень, 1 могильник). За винятком трьох (детальніше про них – нижче), поселення відомі лише за підйомним матеріалом. Деякі з об'єктів являють собою дво- чи - багат шарові пам'ятки. В с. Щербатівка Новомиргородського району черняхівське поселення підстилають матеріали доби палеоліту і мезоліту. В с. Родниківка Олександрівського району черняхівські матеріали виявлені на поселенні доскіфського часу [9, 34-36, 55-56]. В селах Данилова Балка Ульяновського району і Свердловкове Новоархангельського району ґрунтові черняхівські могильники прорізали трипільські поселення [10, 63].

Топографія поселень традиційна – на пологому березі річки чи балки, на мису між річкою і балкою чи між двома балками. Підйомний матеріал звичайний: уламки ліпного і гончарного посуду та амфор, фрагментовані чи цілі пряслиця, намисто, обмазка, уламки жорен, кістки свійських тварин. На двох поселеннях біля села Кам'янка Новомиргородського району знайдено монети римських імператорів Траяна і Антоніна Пія [9, 35]. На поверхні ряду поселень були виявлені плями від наземних жител із скупченнями культурних залишків: с. Суботці Знам'янського району – 6 площадок, с. Поклітарівка Кіровоградського району – 10 площадок, с. Андріївка Новомиргородського району – 19 площадок [9, 34–35, 55]. На поселеннях в селах Березівка і Завалля Гайворонського району, а також Сабатинівка – Синицівка Ульяновського району в 1949–1950 р.р. Е.О. Симоновичем були здійснені шурфовки, під час яких в с. Завалля було знайдено багато уламків залізного шлаку [11, 150–153]. В с. Кринички Новоархангельського району шурфовка була здійснена С.С.Гамченком, що

дозволило йому “припустити існування там гончарного виробництва” [11, 150].

Лише на трьох з розвіданих черняхівських поселень Кіровоградщини були здійснені невеликі розкопки. Наводимо їх короткий опис.

1. С.Данилова Балка, Ульяновського району (басейн р. П. Буг). Поселення виявлене в 1949 р. Е.А. Симоновичем. Він розкопав прямокутне землянкове житло розмірами 3,3 x 2,2 м., всередині якого була виявлена піч–кам’янка. До житла прилягали сіни з двома східцями. Серед керамічного матеріалу відсутній гончарний лощений посуд [9, 36].

2. Поселення між селами Синицівка і Сабатинівка, Ульяновського району (басейн р. Південний Буг). Також досліджене частково в 1949 р. Е.О. Симоновичем. Знаходилося на правому березі р. Синиці – лівій притоки р. П.Буг [12, 97–108]. Досліджена площа – 57 м². Під час розкопок одного з жител виявлена млинова споруда. Вона складалася з кількох великих каменів (разом в діаметрі – близько 1,5 м), проміжки між якими були заповнені невеличкими камінцями та уламками масивних посудин і обмазані глиною. Підвищення під жорнами були обов’язковою умовою, – адже користуватися жорнами, розміщеними просто на долівці, було б неможливо. В центрі підвищення знаходився лише нижній камінь – лежняк, верхній камінь – бігун не виявлений. Наявність двох каменів – основного, нерухомого і верхнього обігового і складають суть ручних або тягових жорен. Отже, в Синицівці, як і в інших випадках, верхнє жорно (бігун) повинно було бути плоским знизу і мати в центрі наскрізний отвір для засипки зерна. В рух він, очевидно, приводився однією людиною, адже його діаметр не мусив бути більшим від лежняка – близько 0,45 м. Обертання могло здійснюватися за допомогою короткої дерев’яної ручки, вправленої в бігун, чи іншим способом.

Принцип роботи знайдених жорен не до кінця з’ясований, адже лежняк не мав наскрізного отвору, а бігун без осі не дасть обертового руху [13, 22]. Знахідка є важливою, але в даному регіоні не єдиною. Як свідчать підрахунки, у Побужжі залишки ручних млинів чи їх уламки виявлені на 70% поселень [13, 21], що саме по собі є важливим показником, адже свідчить, хоча і опосередковано, про обсяги і рівень розвитку землеробства і, зокрема, його зернового напрямку як основи економіки черняхівського суспільства.

3. Поселення Турія – І, Новомиргородського району, розташоване на лівому березі р.Гептурки, правої притоки р.Турії (яка сама є правою притокою р.В. Вись). Поселення виявлене в 1929 р. О.Ф.Лагодівською. Його приблизна площа – понад 70 га. Під час розвідки 1955 р. Є.В. Махно були здійснені невеликі розкопки [14, 113–114]. Площа розкопу – 236 м². На поверхні було знайдено багато уламків обмазки, на яких збереглися відбитки дерев’яного каркасу житла.

На глибині 0,25–0,4 м виявлено залишки трьох будівель, розташованих щільно одна до одної (табл. III, 1). Від першої, орієнтованої з півночі на південь, можливо, жилої будівлі площею 6х5 м., окрім обмазки стін, збереглася глиняна долівка, а на ній – залишки печі. Друга споруда, розташована на південь від першої, мала площу 7–7,5 х 6 м. До неї з північного сходу прилягала третя споруда площею 6,5 х 3,6 м. Біля східної стіни цієї будівлі знайдено уламки двох зерновиків, римської амфори й інших посудин, – можливо, це була комора.

Очевидно, будівлі являли собою комплекс: одну садибу, яка складалася з жилого приміщення, клуні і комори. Подібні комплекси, до складу яких могли входити 3–9 будівель, на черняхівських поселеннях Подніпров'я досить відомі. Мабуть, можна припустити існування стандартних типів дворощ з 3–5 будівель [14, 113–118].

На дослідженій площі розкопу знайдені, в основному, уламки посуду – гончарного (96%), ліпного (2%) та уламки амфор (2%). Керамічний комплекс складався, головним чином, з горщиків та мисок. Серед уламків посуду, знайдених біля “клуні”, зберігся розвал червоноглиняної римської амфори з рифленням в середній частині корпусу. Подібні амфори датуються кінцем IV ст. н.е. [14, 118].

4. С. Федірки, Світловодського району (басейн р. Цибульник). В 1989 р. С.С. Бессонова під час розвідки на Світловодщині зафіксувала поселення черняхівської культури, подавши його детальну прив'язку і опис*. Поселення знаходиться на північному березі ставка. Знахідки виявлені лише в одному місці – поблизу дамби, по якій проходить дорога на ферму на виїзді з села на Кіровоград. Виявлені фрагменти гончарної кераміки, дрібні уламки кісток, обпалена глиняна обмазка. Протяжність місцезнаходження вздовж берега озера по лінії схід–захід з незначним відхиленням на південний схід сягає 1 км. Відстань від поселення до тераси – 700 м. Знайдені матеріали датуються III–IV ст. Очевидно, до цього ж часу належала сіролощена ваза з поселення, яка зберігалася в шкільній колекції. Інша подібна посудина втрачена [15, 1–12].

Як зазначалося вище, в області виявлено 13 могильників черняхівського часу і 3 скарби. До категорії „могильників” віднесені і випадкові, поодинокі знахідки ґрунтових поховань з черняхівським посудом чи іншими характерними речами. Ні подальші розкопки, ні навіть розвідки навколо подібних місцезнаходжень здійснені не були. Нижче подаємо інформацію про деякі найбільш виразні знахідки (в тому числі – випадкові).

1. С. Новопавлівка, Маловисківського району (басейн р. Велика Вись).

В каталозі пам'яток черняхівської культури на території України, відомих на середину XX ст., Є.В. Махно з посиланнями на архівні

* Поселення виявлене місцевими школярами на чолі з вчителем історії О. Левицьким.

матеріали повідомляє, що в 1919 р. до тоді Єлесаветградського музею [16,133-136] надійшли речі із закритого комплексу [9,35]: два горщики, дві миски, глечик з двома ручками, два „грузила” (очевидно, прясла?), одне з яких вкрите прокресленими знаками, вісім намистин (п’ять сердолікових, дві скляні, одна пастова) і бронзова фібула.*

2. С.Родниківка (кол. Сентове), Олександрівського району (верхів’я р. Інгул).

В 1924 р. до Кіровоградського музею надійшли речі, знайдені під час господарських робіт на садибі одного з місцевих жителів. Це було „поховання з двома горщиками” (один розбитий). Цілим до музею був переданий глечик з вертикальною ручкою, „вкритий складним малюнком”.

Хоча в каталозі Є.В.Махно зазначено саме „поховання”, жодної інформації про поховальну споруду і поховальний обряд немає [9,34].

3. С.Коротяк (кол. Коротяк-Перепелицине), Компаніївського району (басейн р. Інгул).

Поблизу села в 20-х роках минулого століття було випадково виявлене „поховання з горщиками (сім гончарних, один ліпний)” [9,34]. Інформація про поховальну споруду, обряд, а також знайдені речі не збереглися.

4. С.Турія, Новомиргородського району (басейн р. Велика Вись).

В 1929 р. в с. Турія місцевою жителькою випадково був знайдений скарб [17, 148-150], який містився у горщику (не зберігся) і складався з наступних речей: монети римські – 48 екз., „кільця” (сережки? підвіски?) срібні – 7 екз., кільце бронзове, пряжка бронзова, срібний виріб(?), кістяні чотиригранні пірамідки – 2 екз., намисто (бурштинове, коралове, скляне, пастове) – всього 38 екз. (табл.ІІІ,2-8).

Монети римські – періоду імперії, I-II ст. н.е., від Веспасіана (69-79 р.р.) до Коммода (180-192 р.р.). Опис речей наводиться за публікацією Ю.В. Кухаренко [17, 148-150].

Срібні кільця (сережки? підвіски?) виготовлені з „тонкого срібного дроту”, кінці спірально закручені навколо кільця, діаметр кілець – близько 2 см (табл.ІІІ,2,4).

Маленьке лите бронзове кілечко з незімкнутими кінцями, ромбічне в перетині; діаметр – 1,2 см (табл.ІІІ,3).

Бронзова пряжка (табл.ІІІ,7) овальної форми з поперечно розташованим, загостреним на кінці язичком, в основі якого знаходилася невеличка кругла бронзова пластинка для з’єднання з ремнем (?); довжина пряжки (очевидно, разом з пластинкою?) – 2,8 см.

Дві кістяні підвіски (?) (табл.ІІІ, 5) у вигляді чотиригранних пірамідок, грані яких (всі?) прикрашені концентричними кружечками; довжина виробів – близько 6 см. Одна з підвісок була пошкоджена – відламаний

* Названі речі у фондах Кіровоградського краєзнавчого музею не збереглися.

кінець, інша – ціла. Але на малюнку немає ознак способу підвішування прикрас, отвори відсутні. Та й досить значна довжина виробів ставить під сумнів, що річ могла бути предметом туалету.

Бурштинове намисто (табл.ІІІ, 6) у вигляді різних розмірів кілечок темночервоного кольору, в тому числі досить великих – діаметром 2,5 см. Скляні намистини подібної ж форми – круглі, „прозорі”, діаметром близько 1 см.

До скарбу також входила срібна річ не визначеного призначення (табл.ІІІ, 8) у вигляді трикутника, виготовленого з досить широких (до 0,7 см) пластинок, прикрашених витиснутими кружечками, верхівка трикутника з'єднана з невеликим кілечком. Загальна довжина виробу – 7 см.

На думку автора публікації, спираючись на найпізніші монети у складі скарбу періоду правління Коммода (180-192), знахідку можна датувати кінцем ІІ або самим початком ІІІ ст.н.е. [17,150].

5. С. Данилова Балка, Ульяновського району (басейн р. Південний Буг).

Вперше про знахідки в селі стало відомо в 1909 р. В 1913 р. С.С.Гамченко здійснив невеликі розкопки, під час яких було досліджено три поховання. Роботи були продовжені в 1949 р. під керівництвом Е.О. Симоновича [10, 62-70]. Як з'ясувалося, пам'ятка була двошарова. Могильник знаходився на високому правому похилому березі безіменного струмка на місці трипільського поселення. Наводимо опис досліджених поховань за публікацією Е.О.Симоновича.

Поховання 1, чоловіче. Дані про форму і розміри могильної ями відсутні, її глибина – 2,2 м. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтація невідома, інвентаря немає.

Поховання 2. Дані про форму і розміри могильної ями відсутні, її глибина – 1,98 м. Судячи з опису, поховання було колективним (?) – жінка з двома дітьми. Жіночий кістяк знаходився у випростаному стані на спині, орієнтований головою на північний захід. В області шиї було знайдено 97 намистин із пасти і сердоліку, в тому числі традиційної 14-гранної форми (табл.І, 5).

Ситуація з дитячими похованнями не досить чітка. Оскільки в звіті С.С.Гамченко вони описані поверхнево, Е.О. Симонович, подаючи характеристику поховань, вважає за можливе припустити „колективність” поховання 2 як чисту випадковість, підставою для чого є неспівпадіння орієнтації жіночого і дитячих кістяків і навіть різний рівень дна поховань [10, 66].

Поховання 3, чоловіче. Форма, розміри і глибина могильної ями невідомі. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на північний захід. Справа біля голови знаходився скляний кубок (табл.І, 6). Він мав правильну конічну форму, рівномірно звужуючись до маленького,

злегка ввігнутого дна. Край посудини слабо відхилений назовні. Поверхня прикрашена двома неглибокими жолобками, розташованими під вінцями на відстані 5 см один від одного. Скло прозоре, зеленуватого кольору. Висота кубка – 19,2 см, діаметр – 10,1 см.

З'ясувавши за допомогою населення місцезнаходження могильника, Е.О. Симонович у 1949 р. розкопав ще п'ять поховань*. Подаючи публікацію, він поділив їх на раніші (2) і пізніші (3). Про одне з них (поховання 2?) інформації немає. Поховання 5 являє собою яму з заплічками, розмірами 2,4 x 2,55 м, глибиною 1,36 м. Кістяк лежав випростано на спині, головою на північний схід. В ногах і справа від поховання вздовж всієї північно-західної стінки стояли 8 посудин, сім з яких – гончарні (табл.І, 7-10). Серед них – чотири миски конічної і біконічної форми, характерна ваза з трьома вертикальними вушками і зигзагом в один рядочок під вінцями, а також глечик з округлим туловом і однією ручкою, верхній кінець якої з'єднаний безпосередньо з краєм вінця. Ліпна посудина являла собою невеличкий біконічний кубочок, прикрашений по ребру насічками.

Про решту поховань (три) загальна інформація зводиться до наступного. За формою поховання – це ями із заплічками, орієнтовані, в основному, в північному і західному напрямках. З параметрів поховань відома тільки глибина – 1,89-2,2 м. Два поховання – дитячі, одне – доросле. Всі кістяки лежали випростано на спині головою на захід-північний захід. Два поховання безінвентарні, в третьому (дитячому) знайдені дев'ять 14-гранних намистин і мідна монета імператора Констанція II (337-361).

6. С. Могильне, Гайворонського району (басейн р. Південний Буг) [18, 114-116]. Випадкова знахідка, 1961 р. Являє собою жіноче поховання**. Знайдене на глибині 1,5 м., інші параметри невідомі. Кістяк дівчини 16-18 років лежав головою на північний захід. Біля голови знаходився глиняний глечик (табл.ІІІ, 16), на грудях – намисто, до складу якого входили 6 скарабеїв і 2 намистини. Глечик гончарний, поверхня його залощена, колір – сірувато-рожевий. Дно на кільцевій ніжці, на зовнішній поверхні дна прокреслений хрест. З шести знайдених скарабеїв три мають синій колір, один – бірюзовий і два – блакитний. На нижній поверхні всіх виробів знаходився змієподібний знак. Намисто пастове, має рубчасту поверхню, колір блакитно-зелений.***

7. С. Велика Андрусівка, Світловодського району (басейн р. Тясмин).

* В публікаціях Є.В.Махно і Е.О.Симоновича є розбіжності стосовно і загальної кількості досліджених поховань (8 чи 9) і стосовно їх авторства. Уявляється правомірним вважати їх як три – розкопаних С.С.Гамченком і п'ять – розкопаних Е.О.Симоновичем.

** Визначення Т.С.Кондукторової.

*** Автором публікації не відкидається можливість пізньоскіфо-сарматської приналежності поховання.

Речі черняхівської культури являють собою випадкові знахідки на узбережжі Кременчуцького водосховища [19, 121-125]. Це маленький, кружальний, лощений, темнокоричнового кольору кубок (табл.ІІІ, 9) округлої форми з плавно відхиленими назовні вінцями і заокругленим денцем. Корпус кубка прикрашений двома поясами врізного орнаменту у вигляді виконаних крапковим прийомом трикутників, крапкових і прокреслених зигзагоподібних ліній. Посередині кожної з гладких ділянок обох орнаментальних поясів містяться плоскі овальні фестони. Розміри кубка: висота – 4,4 см., діаметр вінець – 4,6 см., діаметр тулова – 4,8 см.

Знайдено також чотири бронзові фібули*. Дві з них (табл.ІІІ, 10, 11) належать до типу двочлених прогнутих підв'язних екземплярів з вузькою ніжкою. Одна має орнаментовану спинку, нижню некрупну тятиву, багатовиткову, штопороподібну пружину. Довжина виробів – 3 см. Дві інші фібули простіші за прийомами виготовлення, поверхня не прикрашена; довжина – 2,3 см. Датуються описані знахідки другою половиною ІІ – ІІІ ст. н.е. Фібули подібного типу відомі також і в ІV ст. н.е. [20, 60-61].

8. С. Сverdликіве, Новоархангельського району (басейн р. Синюхи).

В 1985 р. Кіровоградським держпедінститутом були здійснені охоронні дослідження на ґрунтовому могильнику черняхівської культури, який руйнувався цегельним заводом місцевого колгоспу.

Могильник розташований за 2,5 км на північний захід від села, на лівому березі р. Кам'янки, правої притоки р. Синюхи. З півночі на південь довжина могильника сягала 120 м. Західна частина могильника зруйнована кар'єром. Східна межа не виявлена (вибірка ґрунту здійснювалася саме у східному напрямку). Пам'ятка двошарова – черняхівський могильник підстиляється поселенням трипільської культури. Досліджено 5 поховань.

Поховання 1 (частково зруйноване) (табл.ІІ, 1) орієнтоване в напрямку північ-північний захід – південь-південний схід. Могильна яма мала підтрапецієвидну форму; довжина – 2,0 м., ширина частини, що збереглася – 0,2 - 0,5 м., глибина - 1,6 м. Кістяк зруйнований, виявлені лише окремі розкидані кістки рук і ніг. В заповненні ями знайдена кістяна намистина (?).

Поховання 2, доросле (табл.ІІ, 2), орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Поховальна споруда являє собою яму з заплічками розмірами: довжина – 2,2 м., ширина верхньої частини ями – 1,0 м., ширина нижньої частини ями – 0,5-0,7 м. Загальна глибина ями – 1,8 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на північний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 3, доросле (табл.ІІ, 3), орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Тип поховальної споруди – яма з заплічками

*Висловлюємо подяку Є.В. Максимову за визначення знахідок.

розмірами: довжина – 2 м., ширина верхньої частини – 1,1 м., ширина нижньої частини – 0,55-0,65 м. Загальна глибина ями – 2 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на північний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 4, доросле (табл. II, 4) орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Воно знаходилося в звичайній ґрунтовій ямі, перекриття не виявлене; довжина ями – 1,8 м., ширина – 0,6 м., глибина – 0,8 м. Поховання, очевидно, з підзахороненням. Кістяків було два: верхній – жіночий, нижній – дитячий. Кістяк дорослого лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Кінці променевих кісток рук і долоні відсутні, можливо, знищені ховрахами. На грудях виявлене намисто – пастове, скляне, сердолікове, кістяна ворворка. Дитячий кістяк знаходився під жіночим, орієнтований головою також на північний захід. Кістяк лежав випростано на спині з опущеними донизу руками. Інвентар біля нього не виявлений.

Поховання 5, дитяче (табл. II, 5) орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Тип поховальної споруди – яма з заплічками розмірами: довжина – 1,4 м., ширина верхньої частини ями – 0,75 м., ширина нижньої частини ями – 0,6 м. Загальна глибина ями – 1,75 м. Кістяк дитини лежав у випростаному стані на спині головою на північний захід. Променеві кістки і долоня правої руки відсутні, можливо, зруйновані ховрахами. За головою кістяка простежені залишки дерев'яного предмета у вигляді півмісяця, справа від голови знаходився скляний стакан (табл. III, 6). Він виготовлений із тонкого прозорого скла зеленувато-жовтуватого кольору. Вінця злегка відігнуті назовні, під ними знаходиться прошліфована хвиляста лінія, тулово плавно звужується донизу і переходить в заокруглене потовщене дно. Орнамент складається з трьох рядів вертикально розміщених прошліфованих овалів. Розміри виробу: висота – 10,8 см., діаметр вінець – 7,5 см.

9. С. Івангород, Олександрівського району (лівий берег р.Бовтиш, лівої притоки Тясмина). В 1998–1999 р. на городній ділянці за 200 м. від берега виявлено значну кількість уламків гончарного посуду, а також виробу з заліза і кістки.

1. Залізний ніж (табл. III, 13) дуже гарної збереженості, має рівномірно овально-вигнуті спинку і лезо, довгий черешок; сліди від ручки і заклепок не виявлені; довжина ножа – 25,8 см., найбільша ширина леза – 2,7 см., довжина черешка – 6,5 см.

2. Залізна пряжка (табл. III, 15) прямокутної форми, виготовлена із залізного, прямокутного в перетині дроту, язичок закріплений на одній з поперечних сторін; розміри пряжки: довжина – 2,5 см., ширина – 2 см.

3. Кістяна пластинка (табл. III, 12) від ручки залізного ножа, являє собою фрагмент тригранної форми з ретельно зашліфованою поверхнею. З'єднувалася з черешком ножа бронзовою заклепкою, доказом чого є

маленький отвір на одному з кінців пластинки, зафарбований зеленим окислом; розміри пластинки: довжина – 4 см., ширина – 1 - 1,4 см.

4. Уламок кістяного гребінця (табл. III, 14) виготовлений з овальної в перетині з шліфованою поверхнею пластини, нижній край відокремлений прокресленою горизонтальною лінією, нижче якої позначений рядочок зубців. Виріб дуже пошкоджений, поверхня вкрита кавернами, що утворилися внаслідок тривалого перебування речі в землі; довжина уламка – 5 см., ширина – 1,1 см., перетин пластини – 0,4 см., зубці збереглися довжиною 0,5 – 0,7 см.

Отже, в підбірці наведені матеріали черняхівської культури, які подають всю область – від заходу (Гайворонський район) до сходу (Світловодський район). Всі вони, за винятком однієї пам'ятки (Коротяк), розташовані в лісостеповій частині області. І взагалі безумовна більшість виявлених на Кіровоградщині черняхівських пам'яток походять з лісостепової смуги. Як вже зазначалося вище, в області відомо понад 100 пунктів із знахідками черняхівської культури. Це досить значна і красномовна цифра, якщо врахувати ще й той факт, що фундаментальні розвідки, а тим більше розкопки черняхівських пам'яток в області не проводилися. Вони, в основному вивчалися поверхнево і принагідно, по суті, просто фіксувалися за підйомним матеріалом [21, 104–115; 22, 4–12; 23, 73–77]. Насиченість Кіровоградщини черняхівськими пам'ятками може свідчити на користь висловленої в 60–70-х роках минулого століття думки про Подніпров'я як один з основних регіонів формування черняхівської культури [5, 73–77], що майже механічно передбачало значною мірою її слов'янську приналежність. Сьогодні, не дивлячись на велику кількість нового матеріалу (а, швидше, завдяки цьому), немає єдності серед дослідників з проблеми шляхів формування і етносу черняхівців. Наявні в науці три точки зору викладені на початку даної публікації. Більшість дослідників погоджуються щодо багатоетнічності культури – поєднання в ній слов'янського, германського і іранського елементів [2, 300–301]. В межах цього висновку можуть переважати думки стосовно співвідношення компонентів. Б. Магомедов вважає основними носіями черняхівської культури готів [3, 14–15]. І. Винокур стоїть на позиціях їх слов'янської основи [8, 241–278, 332]. Беззаперечно значними були й іранські впливи – пізніх скіфів і сарматів.

Поступово точніше окреслюється і час існування черняхівських пам'яток. В.В. Хвойко впевнено (але без деталізації) про датував їх II–V ст.н.е. [1, 185–187]. В ході тривалого вивчення матеріалів Є.В. Махно і М.Ю. Брайчевський вважали за можливе найпізніші черняхівські пам'ятки датувати VI–VII ст. [24, 17; 25, 70–71]. Зараз більшість дослідників визначають час існування черняхівської культури кінцем II – початком V ст. Розквіт культури припадає на III–IV ст., а не пізніше середини V ст. черняхівська культура припиняє існування.

Дана публікація є першою спробою узагальнення відомих на сьогодні черняхівських матеріалів Кіровоградщини. Безумовно, важливою є необхідність їх врахування і використання в контексті подальшого дослідження черняхівської проблематики в цілому як загальноєвропейського явища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хвойко В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье //ЗРАО. – Т.1. –1901.
2. Словник–довідник з археології. Під ред.Н.О. Гаврилук. – К., 1996.
3. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблемы этноса. – Люблін, 2001.
4. Археология Украинской ССР. – К., 1985. –Т.І.
5. Винокур І.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу //Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997.
6. Тереножкин А.И. Скифская культура //Проблемы скифской археологии. –М., 1971.
7. Археология Украинской ССР. – Т.Ш. –К., 1986.
8. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець–Подільський, 2000.
9. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты) //МИА, 82. – М., 1960.
10. Симонович Э.А. Погребения V-VI вв. у с.Данилова Балка //КСИИМК. – 1952. - Вып. XLVIII.
11. Симонович Е.О. Пам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя //Археологія. – Т.Х. – К., 1952.
12. Симонович Е.О. – Млинове спорудження перших століть н.е. на Південному Бузі (Кіровоградська область) //Археологія. – 1952. – Т.УІ.
13. Хавлюк П.І. Про реконструкцію черняхівських жорен //Археологія. – К., 1977. – № 24.
14. Махно Є.В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. – 1966. – Т.ХХ.
15. Бессонова С.С. Отчет о разведке в Светловодском районе Кировоградской области. – НА ІА НАН України. – 1989/14а.
16. Бокій Н.М. Єлисаветградщина: епізод з часів Гетьманату //Наукові записки з історії України. – Київ, 1998. – Вип.7 – С.133–136.
17. Кухаренко Ю.В. Клад из села Турии //КСИИМК, 1953. – Вып. XLIX.
18. Симонович Э.А. Погребение I-II вв.н.э. в с.Могильно в Подолии //КСИА. – М., 1966. – Вып.107.
19. Бокій Н.М. Новые находки на Кировоградщине //АИУ. – К., 1968. – Вип. II.
20. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР //САИ. – М., 1966.
21. Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. – НА ІА НАН України. – Т.І. – Ф.–12, 1968/569.
22. Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Кіровоградської області, виявлені вчителями в 1963 р. – НА ІА НАН України. – 1963/16.
23. Винокур І.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу //Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997.
24. Брайчевський М.Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури //Археологія, 1957. –Т.10.
25. Махно Є.В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу //Археологія, 1950. – Т.4.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

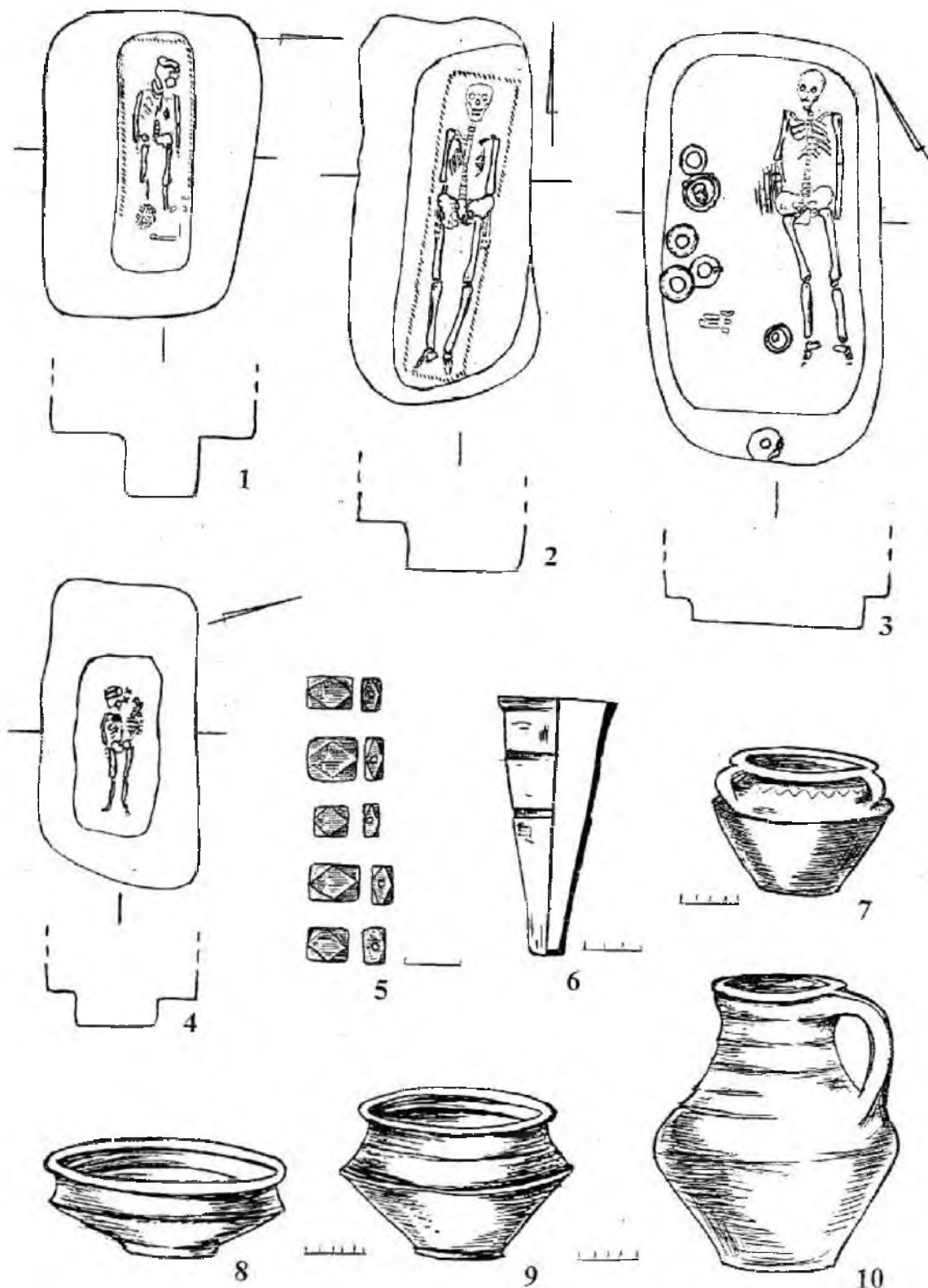
АИУ	–	Археологические исследования на Украине
ЗРАО	–	Записки Русского Археологического Общества
КСИА	–	Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	–	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	–	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	–	Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

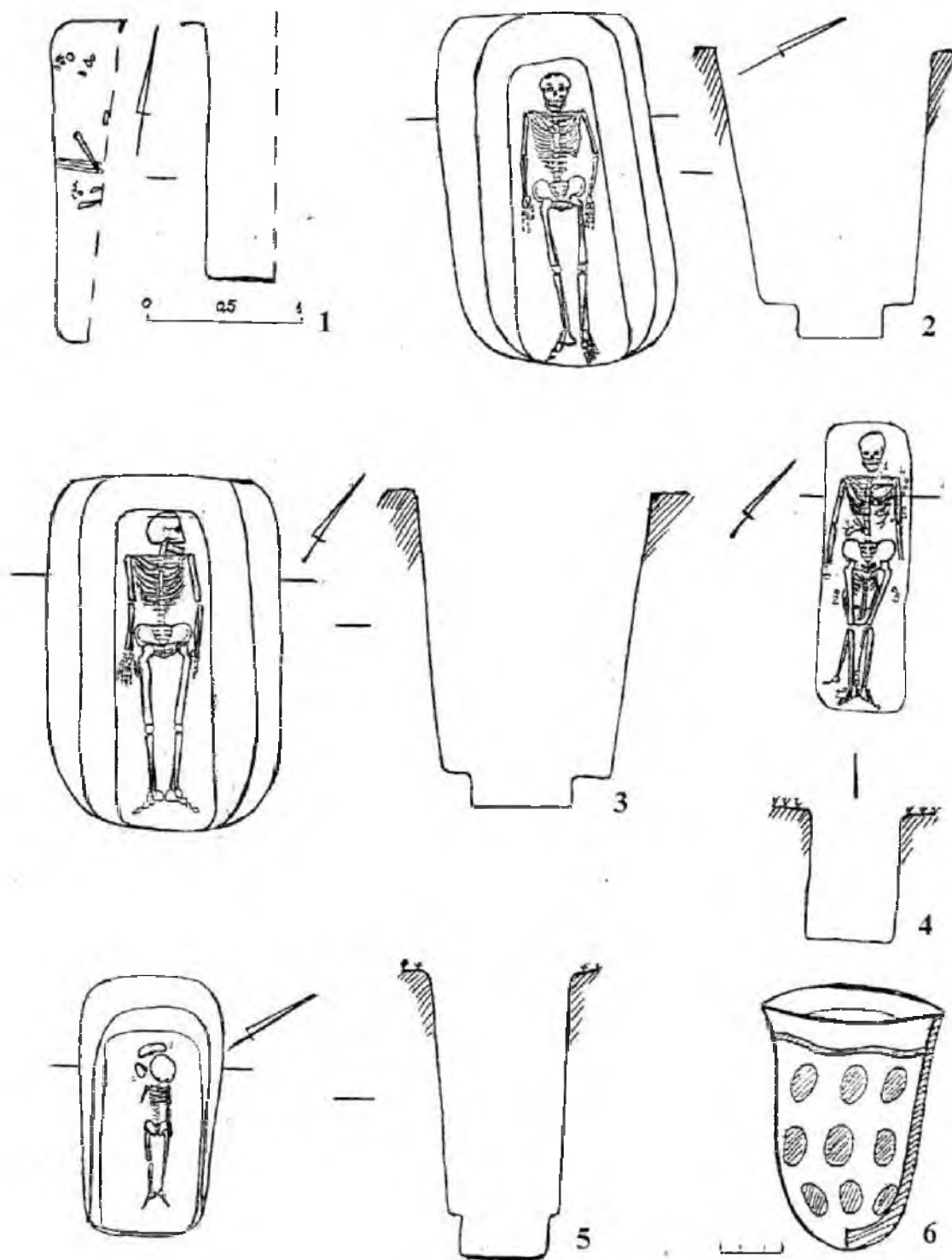
Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Таблиця I

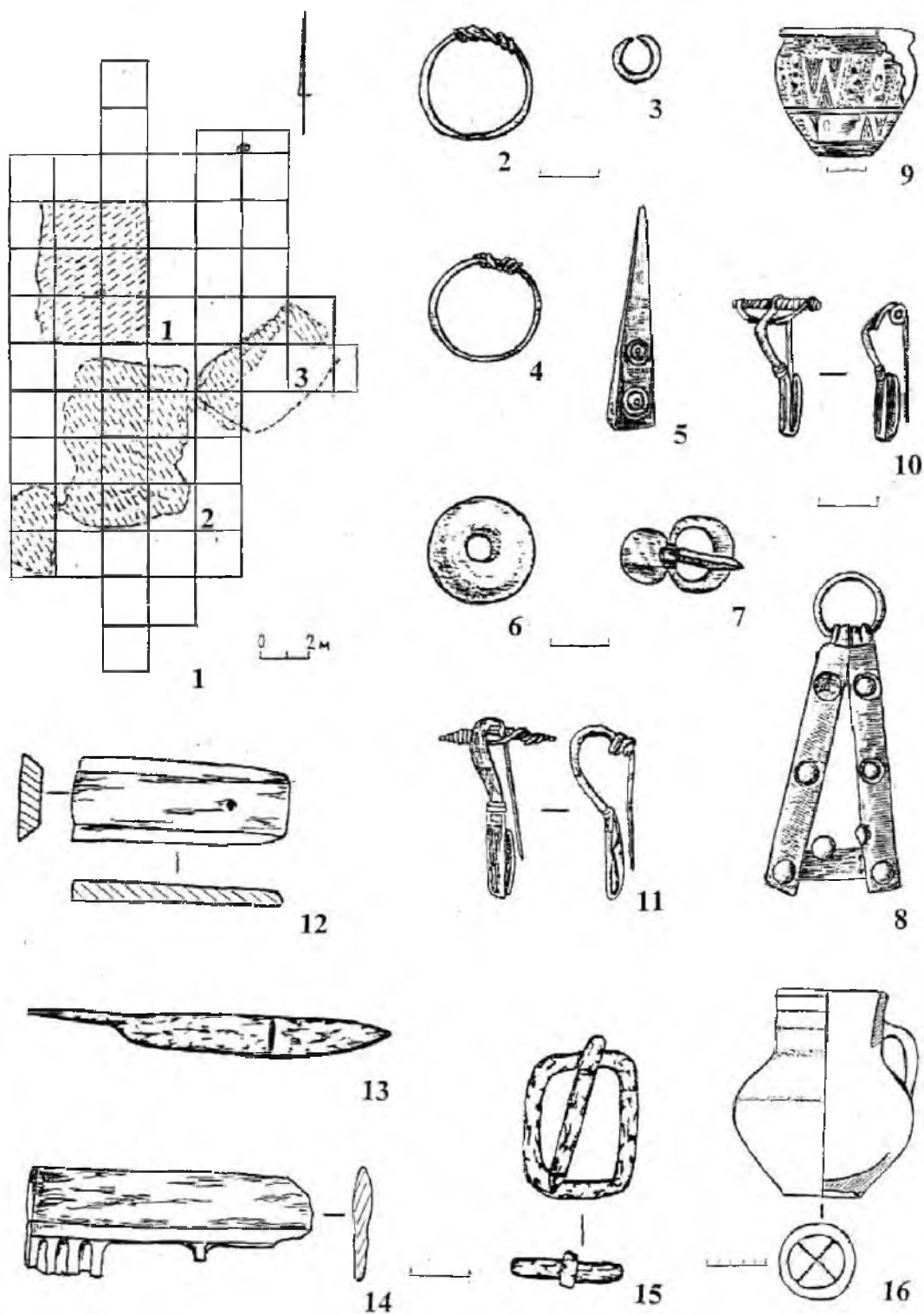
с. Данилова Балка: 1 – поховання 1, 2 – поховання 4, 3 – поховання 5.
 4 – поховання 3. 7 - 10- поховання 5 (1949 р., Е.А. Симонович І;
 5 – поховання 2 (?). 6 – поховання 3 (?) (1913 р., С.С.Гамченко).

Таблиця II

с. Сverdликосе: 1 – 5 – плани і розрізи поховань (№№ 1 – 5);
6 – скляний кубок з поховання 5.

Таблиця III

1 – с. Турія, план розкопу 1955 р. на поселенні – I; 2 – 8 – с. Турія (скарб 1929 р.); 9 – 11 – с. Велика Андрусівка, випадкові знахідки; 12 – 15 – с. Івангород, випадкові знахідки; 16 – с. Могильне, випадкова знахідка.